

1

Les relacions euromediterrànies des d'una perspectiva històrica

Federica Bicchi

Introducció

Les relacions euromediterrànies es remunten un parell de mil·lennis, i s'han fet córrer rius de tinta per descriure la Mediterrània com a "bressol de civilitzacions". El període des que va acabar la Segona Guerra Mundial és particularment important per entendre els esdeveniments actuals, ja que posa de manifest un canvi profund pel que fa al tipus de poder que els països europeus han exercit sobre els seus veïns del sud. Abans de la guerra, la gran majoria de la regió que s'estén des del Marroc fins a Turquia estava sota el domini colonial, d'una forma o una altra, i els països imperials europeus exercien un control estricte sobre els afers interns i internacionals dels països de l'Àfrica del Nord i de l'Orient Mitjà. Això encara passa avui dia perquè la memòria dels temps colonials continua gravada profundament en l'opinió pública àrab, però el cert és que els estats europeus no han tornat a recuperar mai aquell poder absolut. Els moviments d'alliberació i els límits imposats per la nova realitat de la Guerra Freda en les polítiques exteriors europees van tenir com a conseqüència la descolonització. De les cendres de les polítiques colonials nacionals va sorgir en el context de la Guerra Freda una presència europea centrada en la Comunitat Europea (CE), que després va esdevenir la Unió Europea (UE). La CE/UE s'ha convertit en el mitjà pel qual els europeus han tendit a adreçar-se als seus veïns mediterranis, a pesar de l'existència paral·lela de polítiques exteriors nacionals, que en alguns casos mantenen un cert grau de rellevància. La trajectòria històrica, per tant, mostra que els estats membres de la CE/UE, debilitats pel context internacional, van anar recorrent gradualment a la CE/UE per tractar amb els veïns del sud. A mesura que els règims àrabs han perdut força política en els afers internacionals, la UE ha esdevingut un actor destacat a les relacions euromediterrànies.

El procés no ha estat continu, però. El desenvolupament de la política exterior de la CE/UE envers els països mediterranis ha experimentat una sèrie de vicissituds. Al principi, immediatament després de la descolonització, hi va haver un llarg període de relativa deixadesa al llarg dels anys seixanta. L'any 1972 la CEE va promoure una iniciativa, que va rebre el nom de Política Global Mediterrània (PGM), en què es tractava per primera vegada els països mediterranis com a grup homogeni. Es pot defensar que, amb la PGM, la CEE va inventar la Mediterrània i la va catalitzar, ja que va decidir centrar-se en els interessos comuns d'estats tan diversos com els països costaners àrabs, Espanya, Israel, Turquia, Grècia i Xipre. Aquest període d'activisme va perdre força poc després i el va seguir un altre llarg període de deixadesa de les relacions euromediterrànies per part de la CE/UE, durant l'ampliació cap al sud dels anys vuitanta. Amb la fi de la Guerra Freda, va començar un segon període d'activisme. Es va iniciar amb la Política Mediterrània Renovada (PMR) l'any 1990 i va donar com a resultat l'adopció de l'ambiciosa Associació Euromediterrània (AE) el 1995. Encara són palesos els efectes d'aquest període d'activisme, que també ha inclòs que s'hagi afegit la Política Europea de Veïnatge (PEV) als països mediterranis, promoguda el 2004, i, el juliol

del 2008, la Unió per la Mediterrània (UpM). Mentre que l'AE va ser particularment innovadora, la PEV i la UpM han introduït un canvi a l'*status quo*, però han representat una temptativa menys ambiciosa per part de la UE d'abordar les relacions amb els països mediterranis. Així doncs, aquest llarg període d'activisme pot estar arribant a la seva fi.

En aquest treball ens centrem en els dos períodes d'activisme i les diverses iniciatives que han produït i hi proporcionem un breu resum de les relacions euromediterrànies posant l'èmfasi en la part de la història que correspon a la CE/UE.

Del no-res a la Política Global Mediterrània (1972)

Al principi, no hi havia quasi res. Durant els primers anys la CEE va signar diversos acords amb gairebé tots els veïns del sud, però aquests acords no estaven coordinats i no singularitzaven la Mediterrània com una regió distinta de les altres. Cada problema s'examinava individualment i se solucionava de manera diferent. Com a resultat, es va establir una piràmide de privilegis. A la part superior hi havia els acords comercials, acompanyats per algunes provisions socials i ajuts financers, firmats en termes relativament generosos amb Grècia (1962) i Turquia (1962), seguits pels acords preferencials amb el Marroc (1969) i Tunísia (1969). Amb Israel (1964, 1970), el Líban (1968), Espanya (1970), Malta (1971), Xipre (1973) i Egipte (1973) es van signar uns acords menys favorables. Aquests acords abordaven el comerç i oferien concessions sobre béns industrials exportats al Mercat Comú, però l'agricultura en quedava exclosa, mentre que els acords amb Grècia i Turquia incloïen provables desenvolupaments futurs encaminats cap a l'adhesió.

Quan la primera ampliació de la CEE per incloure Dinamarca, Irlanda i el Regne Unit va començar a despuntar per l'horitzó, plantejant la qüestió d'arreglar aquell apedaçament d'acords per adherir-hi els nous països, els estats membres van començar a debatre sobre la possibilitat de revisar els acords. Durant els sis primers mesos del 1972, va tenir lloc una enèrgica discussió entre els estats membres i les institucions de la CE sobre com emmarcar les relacions amb els veïns del sud. França va encapçalar-la i va introduir un paral·lelisme entre Portugal (un dels membres fundadors de l'Associació Europea de Lliure Comerç - AELC), d'una banda, i Espanya i Israel, de l'altra.

França va observar que la CE tenia un acord comercial lliure amb l'AELC i, per tant, amb Portugal, un país dictatorial. Així doncs, en podria negociar un amb Espanya, que també tenia un règim dictatorial, i amb Israel, que posseïa unes condicions econòmiques similars a les d'Espanya. En el debat general i amb aportacions específiques per part de la Comissió i altres estats membres, aquest paral·lelisme es va ampliar llavors per incloure tots els països àrabs de la Mediterrània. Basant-se en això, la PGM -i la idea de formular un plantejament global vers una regió mediterrània que se situava a la frontera sud d'Europa- es va concretar l'octubre del 1972.

La PGM es basava en l'establiment de nous acords, majoritàriament sobre comerç, els principals elements dels quals havien de ser els mateixos per a tots els països membres mediterranis que hi participaven. Les excepcions habituals eren, d'una banda, Grècia i Turquia, que mantenien els seus acords preferencials amb la CE, i, de l'altra, Líbia, que no mostrava cap interès a participar-hi. Però als altres països, des d'Espanya fins a Xipre, des del Marroc fins a Jordània, se'ls va oferir l'establiment de zones de lliure comerç per a béns industrials i concessions limitades en l'àmbit agrícola, generalment amb el format de nous acords de cooperació. La CEE havia de reduir les

taxes sobre les importacions de béns industrials i després eliminar-les progressivament abans que acabés el mes de gener del 1977. La creació de zones de lliure comerç implicava que els països de la Mediterrània farien el mateix, però la qüestió de la reciprocitat era molt polèmica. Els Estats Units van oposar-se de manera ferotge a la creació del que es podia considerar un bloc comercial euromediterrani, mentre que els països mediterranis hi van estar d'acord en teoria però hi van dissentir tan bon punt van entrar en vigor els acords. Per tant, la principal innovació de la PGM per a la majoria dels països involucrats consistia en el lliure accés dels béns industrials mediterranis a la CEE (amb algunes notables excepcions, com els tèxtils). No obstant això, constituïa una innovació important. La idea subjacent era crear economies d'escala per als països mediterranis i així superar les limitacions dels seus mercats interns i fomentar el desenvolupament. Les provisions comercials van anar acompanyades per protocols financers que abordaven, entre d'altres qüestions, les transferències tecnològiques, la formació dels treballadors i la cooperació financera en forma de préstecs tous i subvencions. Finalment, la PGM concebia institucions comunes, que eren un primer intent embrionari de diàleg polític. Es van establir consells i comitès de cooperació bilateral amb cada país mediterrani que hi participava i es feien reunions regularment per revisar el funcionament dels acords.

Tot i això, aquest ampli conjunt de provisions no va aconseguir els objectius per al desenvolupament per als quals havien estat dissenyades, encara que van contribuir a fer més fàcils les relacions econòmiques i fins i tot polítiques. Les exportacions mediterrànies a la CE no van augmentar d'una manera significativa, tret de casos comptats. Això es va deure a diversos factors. En primer lloc, hi havia una discriminació efectiva a favor dels productes agrícoles europeus. A més, la dècada dels setanta va ser un període de recessió i l'elevada inflació a Europa corroïa el valor efectiu de les provisions financeres. Així mateix, hi havia una oposició latent, i de vegades no tan latent, a la PGM per part dels Estats Units. I, sobretot, es donava un desajust entre l'enfocament de les "economies d'escala" encastat a la PGM, que indicava un procés de desenvolupament guiat per les exportacions, i l'enfocament imperant d'un desenvolupament econòmic entre els països àrabs de la Mediterrània que es basava en una estratègia de substitució de les importacions. Dit d'una altra manera, l'enfocament de la PGM ofería un nou tipus d'interdependència en un moment en què els països mediterranis encara miraven d'aspirar a la independència. Tot i això, la PGM era una escomesa de col·laboració. L'adopció d'un pla regional era un salt endavant per als estats membres europeus, en comparació amb l'escampall anterior de diferents provisions, que es prestava a una interpretació de "divideix i venceràs". Els diàlegs institucionalitzats oferien un fòrum per a la cooperació, i el lliure accés als béns industrials dels països de la Mediterrània continua essent un element bàsic de les relacions euromediterrànies avui dia. També es podria argumentar que a mitjà termini la PGM, amb la seva voluntat que les concessions siguin iguals per a tots els participants, va contribuir al canvi d'actitud dels europeus envers el conflicte àrab-israelià, que va esdevenir evident a la Declaració de Venècia del 1980.

L'ampliació cap al sud de la CE, que va tenir lloc durant la dècada dels vuitanta, també va obstaculitzar l'impacte potencial de la PGM. Com que el règim dels tres països va canviar (Grècia, Espanya i Portugal), va desaparèixer l'anterior principal obstacle polític per a la seva adhesió, i els delicats processos de transició van donar l'oportunitat a la CE de fer d'ancora de les noves democràcies. L'ampliació cap al sud va ser probablement la principal contribució dels estats membres a l'estabilitat a la Mediterrània durant aquell període. Malgrat tot, va sancionar *de facto* la partició de la regió mediterrània tal com es definia a la PGM, ja que no hi havia cap mecanisme que fes de pont entre "els de dins" i "els de fora" (a diferència de l'ampliació del 2004, que va conduir

a la PEV). L'adhesió de Grècia, Portugal i Espanya va comportar que la CE estigués ocupada primer amb les negociacions i després amb les tasques per absorbir els nous membres.

La CE va dissenyar mesures positives per incrementar el nivell de desenvolupament dels nous membres i es va marcar com a objectiu donar suport als seus mercats agrícoles mitjançant la Política Agrícola Comunitària (PAC), desviant-hi recursos. Alhora, l'ampliació cap al sud va comportar que la CEE millorés el seu autoabastiment. Les economies de tota la Mediterrània eren (i són encara en part) bastant similars, tant pel que fa al tipus de desenvolupament industrial (per exemple, tèxtil) com per la producció agrícola. Amb l'adhesió dels nous membres, l'autoabastiment de la CE en àrees clau de producció típica mediterrània va pujar fins al 100% pel que fa a productes com ara tomàquets, patates i oli d'oliva. Per tant, durant els anys vuitanta, els estats no membres de la Mediterrània van esdevenir menys importants per als seus veïns europeus i van acabar pagant part del preu d'aquella ampliació cap al sud que tant d'èxit va tenir.

El nou activisme després de la guerra freda

La fi de la guerra freda va obrir un nou període en l'activisme europeu envers la Mediterrània. Els estats membres van centrar l'atenció en el paper i les responsabilitats que la UE podia assumir en el canviant context posterior als esdeveniments internacionals de l'any 1989, i una de les zones cap a les quals van dirigir els seus esforços va ser la Mediterrània. Les propostes de polítiques es van desenvolupar durant un període més llarg que en el cas de la PGM, i cadascuna va anar destinada a millorar el paquet de mesures que la UE podia oferir als països mediterranis que no n'eren membres.

El primer d'aquests esforços va arribar cap al final de la guerra freda. L'any 1989 la Comissió Europea ja va començar a parlar d'una Política Mediterrània Renovada (PMR), en subratllar la necessitat d'equilibrar les relacions amb l'est i el sud. La PMR, adoptada el 1990, va augmentar els fons per a la Mediterrània i va introduir una nova manera d'invertir els diners mitjançant la promoció de les xarxes de treball multilaterals, la cooperació descentralitzada i l'associació entre l'àmbit públic i el privat. Malgrat que la PMR no anava destinada al comerç, ni va establir una nova inèrcia política en les relacions euromediterrànies, va plantejar un seguit de qüestions que més endavant havien de caracteritzar l'AE, la PEV i fins i tot la UpM.

Tan bon punt es va adoptar la PMR, van sorgir propostes que pretenien anar més enllà. La política emprendora aquesta vegada va quedar predominantment en mans d'Espanya, que va establir un conjunt de sòlides aliances amb Itàlia i després amb França per afavorir una nova iniciativa per als veïns del sud. Després del fracàs de la Conferència per a la Seguretat i la Cooperació a la Mediterrània, que el 1990 no va aconseguir generar prou interès, el resultat va ser l'AE, presentada a Barcelona (per això també se l'anomena "Procés de Barcelona") el novembre de 1995.

L'AE va significar un canvi en les relacions euromediterrànies. Va comportar un trencament radical amb les pràctiques anteriors i tenia l'objectiu de crear una nova associació entre els veïns, testimoniant d'aquesta manera la voluntat de la UE d'implicar-se activament a la zona. Era molt innovadora en tres aspectes: l'estructura de diàleg institucional amb múltiples estrats, el nombre de temes en agenda i el nou tractament dels assumptes econòmics i del desenvolupament. Aquestes novetats constituïen una prova de l'intent de la UE de transformar la proximitat geogràfica en una

col·laboració i una associació real. Posteriorment s'han creat iniciatives que s'hi basen, sense desmuntar-les, i per tant deixant l'AE fermament assentada fins avui dia.

L'estructura institucional amb múltiples estrats comprèn tres nivells paral·lels. El canal bilateral tradicional es basa en consells i comitès (avui anomenats consell d'associació i comitès d'associació), formats pels estats membres, la Comissió i cada país mediterrani amb el qual la UE hagi establert un acord de comerç. Hi ha un canal unilateral, que no és del tot nou, centrat en la provisió d'ajuda. El nou component del canal unilateral és el grau de planificació que la Comissió dedica a la iniciativa i la transparència relativa dels documents de planificació, que en el cas de l'AE s'agrupen sota el nom d'"Informe d'Estratègia del País". Sens dubte, la novetat està representada pel canal multilateral, que ha crescut fins a convertir-se en un important fòrum per al diàleg polític multilateral. Les qüestions tractades bilateralment es van desenvolupar primer, sota l'AE, com a temes generals. Els estats membres es van reunir amb els dotze països euromediterranis, conjuntament amb els representants de les institucions de la UE a tots els nivells, des de trobades ministerials fins a grups de treball. L'únic intent de dur a terme una reunió de caps d'estat i de govern el novembre de 2005, de totes maneres, no va tenir gaire èxit, per raons diverses.

L'abast de temes a tractar a l'agenda en reunions bilaterals i multilaterals ha estat molt ampli i constitueix la segona innovació rellevant que ha aportat l'AE. La Declaració de Barcelona es dividia en tres parts (a les quals també es fa referència com a "cistelles" o com a "components"). Al costat de la cistella econòmica i financera hi havia una cistella política i de seguretat i una altra que comprenia la dimensió social, cultural i humana. Mentre que la PGM i la PMR es limitaven a qüestions purament econòmiques, aquesta àmplia agenda oferida la possibilitat als estats participants de poder plantejar qualsevol tema imaginable que fos rellevant per a les relacions euromediterrànies. El diàleg en la primera cistella ha tractat des del respecte a la sobirania i la integritat territorial fins al bon govern, la seguretat i les mesures per crear confiança. El fet de dur a terme un diàleg sobre la democràcia i els drets humans, encara que amb limitacions, és particularment destacable perquè trenca amb els patrons previs d'interacció, tant en les relacions bilaterals com en les multilaterals.

Després de l'11-S, sobretot, gran part del diàleg s'ha traslladat cap a qüestions relacionades amb el terrorisme i la cooperació en les àrees de justícia i migració. El diàleg en la segona cistella, l'econòmica, ha arribat molt lluny -cosa que era d'esperar- i el debat en la tercera cistella també ha tractat un ampli ventall de matèries.

La tercera novetat introduïda per l'AE és el nou plantejament i tractament de les qüestions econòmiques, que es concreta en la creació d'una àrea de lliure comerç entre la UE i els països mediterranis que no en són membres. Aquesta idea no és pas nova, ja que la PGM originàriament també s'orientava en aquesta direcció, però va haver de desistir en trobar-se amb l'oposició dels països mediterranis (i dels EUA). Es va tornar a replantejar amb l'AE i a la nova generació d'acords d'associació que es van negociar des del 1995 amb quasi tots els països mediterranis (aleshores Turquia ja era un país candidat). Els nous acords inclouen una data límit indicativa per a la introducció d'una àrea de lliure comerç de béns industrials el 2010. Tunísia, de fet, ja va assolir aquest estadi el 2008, mentre que uns altres països encara estan molt per darrere (en particular Síria i Líbia). L'aspecte econòmic de l'AE, per tant, s'ocupa essencialment de l'obertura dels mercats mediterranis, durant molt de temps protegits per unes elevades barreres aranzelàries, a la competència europea. Encara que pot semblar senzill, el canvi està provocant transformacions radicals en les economies mediterrànies. Un primer càlcul de les conseqüències d'aquest procés al

Marroc indicava que un terç de les indústries locals farien fallida, un altre terç necessitaria aplicar una reestructuració profunda i un altre terç se'n sortiria relativament bé. La transició s'hauria de veure assistida per un increment de la contribució financera, cosa que fins al 2006 es feia sota el nom de MEDA (i des d'aleshores ha esdevingut part de l'IEVA, l'Instrument Europeu de Veïnatge i Associació). La quantia dels fons, tanmateix, no és suficient per cobrir la distància, però en la majoria de països mediterranis la transició s'accepta com a, probablement, l'última oportunitat de lligar les seves economies en una economia de mercat internacional cada cop més globalitzada. També s'han iniciat les negociacions relatives a l'agricultura, tot i que en aquest aspecte la UE imposa un calendari més llarg.

La PGM, i encara més l'AE, tenien un fort component de construcció regional, i això ha tingut conseqüències positives i negatives. Ambdues iniciatives intentaven tractar països veïns amb el mateix conjunt d'instruments i amb el mateix tipus de concessions. L'AE també hi afegia un marc institucional multilateral, dins del qual els participants tractaven les grans línies de la cooperació abans d'especificar-ne els detalls en els fòrums bilaterals. La cara de la moneda d'aquest plantejament ha estat la creació d'un escenari multilateral que ha portat a seure plegats països àrabs i Israel, fins i tot en el moment més baix de les relacions àrab-israelianes. Malgrat que de vegades el nombre de declaracions i de condemnes augmentava, els països participants negociaven amb un cert esperit "rutinari", fins i tot quan es van desencadenar els pitjors episodis de la Segona Intifada. La creu de la moneda ha estat que l'AE ha començat a assemblar-se a unes "Nacions Unides de la Mediterrània", on el diàleg regional no tan sols establia el ritme de les discussions bilaterals, sinó que *de facto* també alienta la cooperació amb socis més actius.

L'AE es va centrar en el problema i va alliberar la cooperació bilateral de les limitacions regionals i de la manca de progressos en les relacions àrab-israelianes que hi havia en curs. La UE no pot al·legar que compta amb una estratègia de construcció regional per a la Mediterrània, atès que la PEV es posiciona molt en contra del multilateralisme, però sí que pot reivindicar un augment crucial de la cooperació amb els socis escollits. En el cas del Marroc, el tractament i plantejament diferents de la cooperació en la PEV és exactament el que aquest país demanava per superar les restriccions de l'AE. Oferia la possibilitat, per exemple, d'abordar el tema d'una "àmplia" zona de lliure comerç, incloent-hi l'adopció dels estàndards reguladors de la UE, entre aquesta i el Marroc. Amb la integració del Marroc a la zona d'aviació de la UE, inclosos els seus estàndards de seguretat, el país ha anat més enllà de la cooperació entre la UE i els EUA, tal com s'expressa en l'acord de "cels oberts". A canvi, el Marroc espera que aquest desenvolupament comporti guanys pel que fa a turisme i ha fet grans inversions en infraestructures per assolir un objectiu com aquest. Encara en un altre exemple de cooperació, el Marroc ha participat en la missió Althea de la Política Europea de Seguretat i Defensa amb l'enviament de tropes a Bòsnia.

Encara que el nombre de tropes era relativament reduït, la seva participació comportava la integració en el marc de la Política Europea de Seguretat i Defensa (PESD), cosa que, per exemple, significava compartir informació confidencial. Per tant, mentre que alguns socis més reticents (Algèria, Egipte, Síria) han mantingut una prudent actitud d'acostament a la cooperació amb la UE, d'altres socis (Marroc, Israel, Tunísia) s'han beneficiat en gran manera de les oportunitats que la PEV oferia a nivell bilateral.

Comparada amb la PEV, la UpM no mostra una clara política racional en el seu format actual. En canvi, sí que ho feia la proposta original de Nicolas Sarkozy, que va desencadenar dinàmiques molt

interessants a l'interior de la UE. El pla inicial, proposat el 2007, se centrava en la creació d'una "Unió Mediterrània", que hauria agrupat tots els països de la riba de la Mediterrània -i, en conseqüència, hauria partit la UE en dos. Però la reacció dels països del nord d'Europa i d'Alemanya en particular, que tenia por d'haver de pagar pel projecte, va portar a abandonar el pla. Finalment, tots els vint-i-set estats membres de la UE van quedar inclosos en la formulació de la UpM, que el juliol de 2008 es va proposar de relançar l'AE, ara sota la nova etiqueta del "Procés de Barcelona: la Unió per la Mediterrània"¹. Com a conseqüència, la UpM sembla diferir de l'AE pel que fa a la forma més que no pas en essència. Té com a objectiu atraure capital privat per equiparar la despesa pública i, per tant, detalla més un principi que ja va ser introduït per la PMR. També s'esforça per crear projectes subregionals centrats en la infraestructura, cosa que al seu torn hauria de conduir a un augment del "minilateralisme" entre els estats membres de la UE i alguns socis mediterranis. Això establiria un camí intermedi entre l'èmfasi que feia l'AE sobre el multilateralisme i el que feia la PEV sobre el bilateralisme. De totes maneres, encara és massa aviat per dir si la UpM tindrà un impacte rellevant més enllà de la reeixida trobada inicial de caps d'estat i de govern a París.

Conclusions

En els darrers cinquanta anys, per tant, les relacions euromediterrànies han experimentat un increment en abast i importància de les iniciatives de la CE/UE en política exterior. Des dels inicis en què s'establien acords de comerç sense cap coordinació fins a les iniciatives més ambiciosos del període posterior a la guerra freda, el contingut i la forma del diàleg entre veïns, en emmarcar-se en la CE/UE, han evolucionat fins a convertir-se en un marc sofisticat i de múltiples estrats, en vigència actualment. En termes econòmics, avui dia la UE és el soci principal per als mercats mediterranis, mentre que en termes polítics, els Estats Units han mantingut un paper privilegiat a causa del procés de pau àrab-israelià. Tot i això, els països europeus han aconseguit crear un fòrum multilateral on té lloc el debat polític i han tractat de manera consistent reptes de seguretat mitjançant instruments econòmics. En general, l'impuls ha vingut de la banda europea de la relació, ja que els països àrabs estan dividits i embrancats en relacions tenses o hostils amb Israel. Això ha proporcionat a Europa un marge per a les negociacions que els ha ajudat a mantenir una posició d'avantatge respecte dels seus veïns del sud. En la mesura que el terrorisme i la migració han esdevingut les principals prioritats, els europeus han començat a valorar cada cop més la cooperació amb els països mediterranis. El probable desenvolupament de les relacions euromediterrànies en el futur pròxim, per tant, comportarà pocs canvis en el format institucional, però suposarà una continuació del diàleg sobre un conjunt de temes sempre en expansió.

Altres lectures

E. Adler, F. Bicchi, B. Crawford, R. del Sarto, *The Convergence of Civilizations: Constructing a Mediterranean Region*, University of Toronto Press, Toronto, 2006.

F. Bicchi, *European Foreign Policy Making toward the Mediterranean*, Palgrave Macmillan, Nova York, 2007.

¹ Els dies 3 i 4 de novembre de 2008, Marsella va acollir la conferència ministerial dels països membres del Procés de Barcelona: Unió per la Mediterrània. En aquella ocasió, els ministres d'Exteriors dels països membres van decidir ometre l'expressió "Procés de Barcelona".

- R. del Sarto, T. Schumacher, "From EMP to ENP: What's at Stake with the European Neighbourhood Policy towards the Southern Mediterranean?", a: *European Foreign Affairs Review*, 1/2007, pp. 17-38.
- R. Gillespie, "A 'Union for the Mediterranean' ... or for the EU?", a: *Mediterranean Politics*, 2/2008, pp. 277-86.
- A. Jünemann (ed.), *Euro-Mediterranean Relations After September 11. International, Regional and Domestic Dynamics*, Frank Cass, Londres, 2004.
- F. Pierros, J. Meunier, S. Abrams, *Bridges and Barriers. The European Union's Mediterranean Policy, 1961-98*, Ashgate, Aldershot, 1999.
- S. Radwan, J.-L. Reiffers (eds.), *FEMISE Report. The Euro-Mediterranean Partnership, 10 Years after Barcelona: Achievements and Perspectives*, FEMISE, 2005, disponible a femise.org/Pub-indic/listpub-ol.html.
- A. Tovias, *Tariff Preferences in Mediterranean Diplomacy*, Macmillan, Londres, 1977.